

ТА, ЩО НЕСЛА ЛЮДЯМ «ЖАЙВОРОНКІВ»...

З архівної довідки, здобутої заслуженим артистом Росії Анатолієм Підгородецьким: М.Р. Капніст була заарештована 27 серпня 1941 р. і засуджена на 8 років за ст. 58–10 (пропаганда та агітація, що містили заклик до повалення радянської влади УК СРСР), такою поширеною того часу. Звільнена 27 серпня 1949 р. (яка скрупульозна точність! — О.Л.) зі Степлагу Карагандинської області й направлена зі щойно народженою донечкою Радою на поселення в Козачинський район Красноярського краю. Вдруге її засудили 25–26 грудня 1951 р. на 10 років. Звільнена 10 лютого 1956 р. з Ангарлагу Іркутської області. Реабілітована 1958 р. за відсутністю складу злочину.

22 березня 1914 р., у день Сорока святих, коли печуть «жайворонків» (печиво у формі пташок), народилася Марія Капніст, актриса, спадкоємиця по чоловічій лінії графів Капністів грецького походження, а по жіночій — козацько-старшинського роду Дуніних-Борковських, який має споріднені зв'язки з гетьманом Павлом Полуботком і отаманом Іваном Сіркою, талановитим вояком і недолугим політиком, чиї, можна сказати, підступні дії ставали кілька разів на заваді здобуття Україною незалежності від Росії. (Неприємно писати про такі речі, та, як кажуть, з пісні слів не викинеш).

Марія Ростиславівна прожила непросто, драматичне, з трагічними обставинами життя, провівши 15 років у в'язницях, концтаборах, на засланні.

Заарештована в Батумі, після слідства, що тягнулося рік, отримала вирок та була відправлена в Баку, а звідти в трюмі пароплава (адже в'язнів перевозили лише так) перевезена на той бік Каспію. Пройшла етап пустелею (розповідь про це звучить по-біблійному), а потім шахти Караганди, Джеккагану, де їй поталанило зупинити вагонетку, що котилася на людей, і Степлаг, де ледве не загинула в пожежі, заслання в Казачинську в Якутії та другий арешт і концтабір у сибірському Тайшеті.

Насправді ж Марія Ростиславівна була репресована не в рік нападу німців на СРСР, а набагато раніше — того чорного ранку 1921 р., коли в Криму, поблизу Судака, більшовики розстріляли її милого таточка, графа Ростислава Капніста, надзвичайно шляхетну людину демократичних поглядів, члена комітету зі встановлення в Києві пам'ятника Тарасу Шевченку 1916 р. До комітету входили такі видатні представники української інтелігенції, як Людмила Черняхівська-Старицька, Володимир Леонтович, Сергій Єфремов, Володимир Науменко, Василь Кричевський та ін. (2011 р. на тому місці, де чекісти 1921 р. розстріляли кілька тисяч військових і цивільних людей, стараннями краєзнавців встановлена меморіальна дошка).

Саме з того дня, далеко перевершивши двадцять шість років, випадково і помилково вказані актрисою у відповідь на питання Віктора Василенка,

режисера документального фільму «Три свята Марії Капніст», почався страдницький шлях представниці роду Капністів, прапраправнучки надзвичайно хороброго бригадира Василя Петровича Капніста, праправнучатої небоги поета й українського патріота Василя Капніста, який, вболіваючи всією душею за поневолену Україну, їздив 1791 р. до Берліна скаржитися прусському міністру Герцебергові на «тиранію російського уряду» й питати, чи зможуть українці розраховувати на протекцію Пруссії в разі повстання проти російського ярма. Він не побоявся звернутися до Катерини II з протестом проти знищення козацтва. Василь Капніст — автор однієї з перших сатиричних комедій «Ябеда», попередниці «Ревізора», мав великий вплив на М. Гоголя. Він, який виховав синів-декабристів і написав «Оду на рабство», став духовним наставником своєї через століття племінниці, яка успадкувала мужній дух пращура, природну нетерпимість до несправедливості й насилля. І, пройшовши всі страхіття ГУЛАГу, підтвердила девіз, накреслений на гербі Капністі: «В огні не спалені». Неодноразово вона виявляла там, на краю життя, самовідданість заради людей, милосердя, елементарну людяність. У вірші «Чашечка кофе», присвяченому Марії Капніст, авторка А. Котенко свідчить, що там, де втрачалися співчуття й людська подоба, актриса відроджувала віру в добро:

В этих условиях... Как ты добра,
Как ты участлива, ласкова, искренна
К людям измученным, бедным, больным.
Кланяюсь низко тебе, ты не мыслима.
В горе сама — помогаешь другим.

Марія Капніст ніби народилася вдруге — змужніла, мудра, омиа стражданнями, спокутавши заподіяне зло й помилки, яких припустилася в тому першому житті не з умислу, а через якусь дивну легковажність, звільнившись від всього дрібного й незначного.

А приїхала молоденька Міра (так її називали в сім'ї та все життя й у нашій родині, тільки з однією «р», як наполягала вона) до Києва на початку 1930-х рр. Вона тут навчалася на бухгалтерських курсах, а потім і працювала, жила у своєї родички на Татарці, поки їй не заманулося їхати в Батумі. Туди збиралися переїхати мої батьки через відсутність сталої, «сродної», за висловом Г. Сковороди, праці в батька-піаніста. У нашій родині, де часто бувала Міра, велися нескінченні розмови про екзотичне місто Батумі. Вона почула про це й собі надумала поїхати, та, як розповідала мама ще в 50-ті рр. минулого століття, ніяк не могла зібратися, поки один спільний знайомий в оселі батьків на Короленка (тепер вулиця Володимирська, 37) не сказав, що збере її й відпровадить на вокзал, що й зробив. Ось так несподівано Міра виїхала з Києва десь на початку 1936 р. Це знаю достеменно, бо вона встигла заприятелювати в Батумі з Ксаною Олександрівною Строгою, талановитою художницею, журналісткою, красунею, моєю духовною матір'ю, яка була заарештована 1937 р. і засуджена на 10 років таборів. Тож, коли батько приїхав у березні 1937 р., то Міра вже була там. Зупинилася так докладно на цьому моменті

життя Марії Ростиславівни тому, що побутує безпідставна причина несподіваного від'їзду з Києва, поширювана її знайомими тих років: буцімто через «предпісаніє» НКВС.

*Марія Капніст.
Фото. 30-і рр. XX ст.*

Я побачила тітоньку Міру вперше в новорічні дні 1941 р., хоча тоді запам'ятала не її, а величезні червонясті мухомори під ялинкою, що вразили своєю яскравістю уяву трирічної дівчинки. Численних Дідів Морозів, бачених потім, не запам'ятовувала, а ці мухомори врізалися в пам'ять. І в цій деталі, як у краплі води, блиснула неординарність Марії Капніст. Запам'ятала й будинок, і вулицю в Батумі, на якій він стояв, і якось тоді, в 1940-ві, проходячи по ній з мамою, спитала, до кого ми ходили на Новий рік. А що то був Новий рік, знала напевно, бо ж ялинка, бо ж тьотя Міра запропонувала нам із сестрою зняти з ялинки іграшку, яка сподобалась, що ми й зробили. Мені впав у око стандартний хлопчик з вати на санях, а сестра забажала бегемота з пап'є-маше, який приїхав і до Києва. Тітонька Міра побачила його на першій же ялинці в Новий 1957 рік і розповіла, що їй шкода було віддавати його, бо був схожий на її головбуха.

Удруге побачила її, коли, мов птиця, змахнувши крилом-плащем, літнього дня 1956 р. (саме тоді Юрій Холодовський повіз її своїм «Москвичиком» на побачення з морем до любогого Криму, де в благословенному Судаку

минуло її дитинство) завітала на часинку до нашої київської оселі на Киянівському провулку. Ми обідали, коли повз вікно промайнули силуети жінки й високого чоловіка (жили на першому поверсі з підлогою в рівень із землею). Мама вийшла зустріти незнайомих гостей, і я раптом почула її несамовитий крик: «Міра!!!». Марія Капніст увійшла в кімнату й тепер уже назавжди — в моє життя.

Юрій Холодовський — єдина любов Марії Капніст, чоловік, якого вона кохала ціле життя і який рятував її на краю прірви, всі роки надсилаючи в табори посилки (для цього йому кожного разу доводилося їхати в якесь містечко Московської області, щоб не «засвічуватись» у столиці).

А завітала вона до нас як до далеких родичів з маминого боку — по жіночій лінії Устимовичів — та дуже близьких їй все життя. Ще мій дід Костянтин Леонтович був у приязні з полтавськими Капністами, які часто найжджали до його маєтку в Литвяках, а другий дід, Володимир Леонтович, працював із графом Ростиславом Капністом на громадській ниві.

Повернувшись із заслання, Марія Капніст оселилася завдяки провидінню в Києві. Але не одразу. Цьому передувала ціла епопея її намагань. Після літнього побачення тітонька Міра знову приїхала восени того ж 1956 р. Ми з сестрою одразу полюбили й були раді кожному її приходу. Мама ж заходила обшивати, бо закінчила курси крою й шиття та шила все для нас. Купила тканину та пошила для неї модний тоді теплий костюм (такий носила і я), потім і літній вишиваний (мама чудово вишивала). Базою для тьоті Міри став приватний будиночок її подруги з 1930-х рр. Ані Пильняк на Деміївці (потім Сталінка), а в нас вона часто ночувала, і я з нею спала «валетом» на дивані, бо ми жили в кімнаті площею 14 кв. м. Батько запропонував їй оселитися на нашій, тоді, так би мовити, дачі в районі площі Шевченка, та вона прожила там зовсім недовго, мабуть, через віддаленість від центру. Прописати її, він, на жаль, не міг, бо в Києві без блату, як тоді казали, зробити це було неможливо. Тобто наша родина підтримувала, як могла, Марію Ростиславівну. (Але про хоч далеких, але єдиних по духу й душі ніхто ніде, з легкої руки журналістки Людмили Кочевської, авторки першої публікації про М.Р. Капніст до 40 днів від її кончини, словом не обмовився). І двірником тітонька Міра не працювала. Про це тільки йшлося в розмовах вдома, як про засіб для прописки. Вичерпавши всі резерви, враховуючи й звернення до Національної спілки письменників України (1958 р. вона вже брала діяльну участь у відзначенні 200-річчя від дня народження В.В. Капніста), Марія Ростиславівна вже думала відступитися від Києва, та доля їй усміхнулася. Як я чула від неї, випадкове знайомство в Криму з родиною художників Голембієвських змінило життя: вони запропонували оформити опікунство над їхньою старенькою знайомою. Невдовзі та померла, і тітонька Міра оселилася в невеликій кімнаті «комуналки» з двома літніми сусідками в двоповерховому будинку, характерному для дореволюційного Києва, на Гоголівській, 46. І потягнулися до неї люди — нові знайомі й ті, котрі знали її з ГУЛАГу...

Приїжджала до неї з московської Плющи «на полуницю» Анна Василівна Темірьова, вірна супутниця останніх років легендарного адмірала Олександра Колчака, покорителя Північного полюса й правителя Сибіру, яка мужньо прийняла за подароване свято відданого кохання більш як 30 років в'язниць і таборів. Я водила її за надзвичайно великими конваліями до Пуша-Водиці, а одного вечора в затишній кімнаті на Гоголівській вона неймовірно краси контральто читала свій вірш «Бики», як відгомін Степлагу, де її звела доля з Марією Капніст, де вони, попри все, зберегли свою гідність і де влаштували вистави для в'язнів і тим давали можливість, хоч на мить, ожити страдницьким душам.

Я бачила зворушливу зустріч Марії Ростиславівни з науковцем Євгеном Пархоменком, врятованим нею. Хлопця з похоронної команди під Москвою 1941 р. прирекли на смерть лише за подив, висловлений товаришу ввечері в землянці, що командир складав звіт втрат напередодні бою, за що наступного ранку вже став дев'ятнадцятирічним в'язнем...

І відчиняла двері драматургу Галіату Валаєву, який, вшановуючи її, став перед нею на коліна. Він теж був у таборах і розповів, як ішов на світанку в колоні вулицями Новосибірська, а на тумбах на нього дивилися афіші з назвами його п'єс. І що в таборі на Соловках бачив Леся Курбаса.

Знаю, що її розшукав колишній злодій, який закохався в неї ще в Батумі і не дав поглумитися над жінкою, коли начальник табору, бажаючи помститися, тому що не стала його наложницею, кинув її на розправу до кримінальних злочинців.

Повернувшись із пекла холоду й страждань, Марія Капніст, зголоднівши за культурою, обійшла всі київські музеї, не пропускала жодної вистави в театрах, жодного концерту у філармонії. Хіба можна забути, як перед виступом славнозвісного ансамблю старовинної музики «Мадригал», що в 1970-х рр. був, як ковток свіжого повітря, на концерти якого майже неможливо було потрапити, вона, мов Вольф Мессінг, впевнено пройшла крізь міліцейські кордони, а потім, вийшовши з філармонії, покликала ну дуже офіційним голосом мене.

Марія Ростиславівна спершу багато розповідала про пережите, ніби вговорювалась за всі роки поневірянь, згодом дивуючи мене варіативністю оповідей. Потім цей потік поступово згас. Вона ввійшла в сучасне життя з його турботами й проблемами. Та кожного разу тільки варто було поквипити її (особливо це було необхідно зробити при зборах на вокзал), як тітонька Міра враз кам'яніла й лише викувала: «Собаки, собаки!». Так, ніби зовсім невинне прохання моментально відкидало її на десятки років назад, і вона знову опинялася на етапі в оточенні конвою з вівчарками...

Марія Капніст стала прикладом аристократизму духа, бо з надзвичайною гідністю пройшла подальший життєвий і творчий шлях. Не маючи, через походження, закінченої акторської освіти (деякий час вчилася у студії Ю. Юр'єва в Ленінграді), отримала чудовий вишкіл і театральні «університети» в таборах (незбагненно, але саме там, як нашішка, були КВЧ — куль-

турно-виховні частини), де Бог звів із видатним режисером, талановитими акторами, людьми великих знань і високої, як казали, старої культури. А була вона артисткою від Бога. Ще Ф. Шалаяпін, побачивши її в трирічному віці в «живій картині», пророкував їй артистичне майбутнє. Про те, якою вона була неперевершеною Мірандоліною, згадував у листі через багато років колишній в'язень письменник Данило Фібіх.

Марія Капніст на рівних увійшла в коло українських кіноакторів, більше тридцяти років пропрацювала на Київській кіностудії імені О. Довженка й завжди була зразком шляхетності та відданості своїй справі.

Проте торувала вона шлях до визнання дуже нелегко...

На студії з'явилася, може, вже й восени 1956 р. Тільки ні в якому не табірному ватнику, як написала Л. Кочевська. Вона взагалі приїхала з Москви до Києва восени 1956 р. у коричневому «в рубчик» драповому пальті, ніяких ватянок ніколи в неї не бачила. От, безумовно, у ватянці Марія їхала після звільнення із Сибіру до Москви, коли її на пероні не впізнав Юрій Євгенович. Та про ту ватянку ніхто й не знає, а ось студійна пішла гуляти по сторінках і екранах, ставши одним із міфів, які творяться й до сьогодні, враховуючи й телесюжет каналу СТБ про Марію Ростиславівну від 13 січня 2009 р.

Після першої появи на екрані 1958 р. в епізоді фільму режисера Марка Донського «Дорогою ціною» та перших ролей у фільмах Юрія Лисенка «Таврія» 1959 р. і Віктора Іванова «За двома зайцями» вона, завдяки щасливому збігові обставин, стала 1960 р. штатною актрисою Театру кіноактора кіностудії імені О. Довженка. І почалися невеликі ролі та епізоди, які згодом утворили велику й різноманітну галерею образів чудової характерної актриси. Але дуже часто на неї чатували прикрі розчарування. Пам'ятаю, як вона приходила до нас окрилена й з порога радісно сповіщала: «Мені дали нову роль!», як студіювала з мамою французьку вимову для ролі гувернантки або розучувала українську народну пісню, а через деякий час сумно повідомляла, що гратиме інша... Скільки разів у неї перехоплювали ролі! Навіть знаменитий Микола Кутузов — роль Відьми у фільмі «Вій». Та від відчаю Марія Ростиславівна поверталася до надії. І врешті вона їй не зрадила...

Взагалі, помітила, що акторську діяльність Марії Капніст можна поділити на два дивні періоди: короткої й довгої сукні. Бо успіх до неї прийшов якое саме з модою на останню. От тоді й з'явилася її перша велика роль Мануйлихи у фільмі режисера Бориса Івченка «Олеся», а потім не забарилися й інші.

Серед майже 100 перевтілень особливими для Марії Ростиславівни були: підступна чаклунка Наїна («Руслан і Людмила»), аристократка Міліца Федорівна («Шанс»), мудра Мануйлиха («Олеся»). Своєю виразною, неповторною індивідуальністю вона запам'яталася багатьом і в таких фільмах, як «Два Федори», «Бронзовий птах», «Дике полювання короля Стаха», «Циган», «Салют, Маріє!», «Нові пригоди Янки при дворі короля Артура» та ін. Марія Капніст була майстром епізоду. Так, у фільмі Леоніда Бикова «Де ви, лицарі?» вона протягом двох хвилин внесла таку свіжу і яскраву безпосередність

та індивідуальність, що враження від нього не потьмяніло за багато років, і зберігаю його, як блискітку.

*Марія Капніст у ролі лаборантки.
Кадр із художнього фільму «Ключі від неба» (режисер В. Іванов), 1964 р.*

*Марія Капніст у ролі помічника режисера Єви.
Кадр із художнього фільму «Великі клопоти через маленького хлопчика»
(режисери О. Муратов, В. Васильківський), 1967 р.*

На жаль, звання заслуженої артистки УРСР припізнилося на довгі роки...

Експансивна, емоційна, екстравагантна, гостра на слово Марія Ростиславівна чарувала людей своєю природною вишуканістю й шляхетністю, дарувала людям свято спілкування. Навіть коротка зустріч із нею ставала подією для них та запам'ятовувалася на все життя.

Марія Капніст у ролі економки Софії Павлівни («Графині»).
Кадр із художнього фільму «Бронзовий птах»
(режисери М. Калінін, В. Корш-Саблін), 1974 р.

Повернувшись, Марія Капніст, яка свято берегла пам'ять про свого видатного пращура Василя Васильовича Капніста, уже 1958 р. енергійно взяла участь у відзначенні 200-річчя від його дня народження. Так само «не пропускала» жодної круглої дати й надалі. Вона була гідним його нащадком. Залюблена в поезію Василя Васильовича, ніколи не розставалася з томом творів поета, пропагувала його творчість і завжди читала вірші Капніста як зі сцени, так і в житті.

Як вона торжествувала, коли побачила сценічне втілення «Ябеди», талановиту постановку якої зробив режисер Юрій Мочалов в Іркутському театрі юного глядача. Вистава мала надзвичайний успіх під час гастролей театру в Ленінграді! Я, вражена оригінальною афішею, полетіла в Ленінград, бачила виставу й можу стверджувати, що то був триумф п'єси. Яскраве, витончене, повне сарказму дійство ввійшло в пам'ять. Вважаю, що й у наші дні п'єса аж ніяк не застаріла, бо й зараз ходять поміж нас її герої. Якби-то знайшовся режисер...

На долю Марії Ростиславівни випало материнство, складне, з безліччю переживань, потерпань і душевних страждань. Адже виносити дитину й народити в тих умовах — то вже неймовірні муки і геройство. А потім, крім радості, скільки було терпінь! Та донечка, котра пройшла дитячі будинки, виросла гідною як своєї рідної мами, так і названої, Валентини Іванівни Базавлук, які, пройшовши через пекельні муки таборів, а потім душевні, виявилися мудрими, віддавши Радіславі всю свою любов без останку.

Марія Ростиславівна прилетіла з якоїсь незнаної країни, може, й планети, була посланцем неземної моралі й законів, наріжні камені яких склали Справедливість, Добро й Любов. Була химерною квіткою (Боже, як вона любила квіти!), яка не згинула ані в пеклі пустелі, ані в задусі карагандинських шахт, ані на морозі Тайшету.

Для когось Марія Капніст залишиться улюбленою талановитою Актрисою, незвичайною Людиною, незбагненою Жінкою. А для мене — мою тітонькою Мірою зі своєю унікальною логікою, карколомними конструкціями для листів, яких надсилалося до свят десятками, неймовірними фантазіями та уявою, загадковими магнетизмом і привабливістю, своїми милими слабінками, дитячою безпомічністю в життєвих ситуаціях і незбагненим стоїцизмом, які я спостерігала впродовж багатьох років. Залишиться моєю тітонькою Мірою, котра прилетіла з казкової країни...

Може, в цій країні любили так, як вона, бо все життя була зачарована Юрієм Євгеновичем Холодовським. Їм не судилося бути разом. Та відбувалися зустрічі, що дарували терпку радість і муку. Він був її Лицарем, її Георгієм Переможцем, її Вередуном, її Єдиним. Я не тільки спостерігала це неземне почуття, а й була посланницею, посередницею між ними. Мені було довірено читання листів тітоньки Міри, цієї поеми кохання, бачила душевні страждання, які завдавав їй обранець... І дивувалася тій непереможності почуття, яке по вінця наповнювало, окрилювало її.

Ким був Юрій Холодовський для Марії Капніст, стало зрозуміло, коли він помер. З неї немов вийняли стрижень. Погас вогонь, який палав у грудях, висохло джерело, з якого вона пила живу воду. Опам'ятатися від цієї втрати не змогла. Як істинна християнка примирилася, та вже ніколи не було в її очах того полум'я, тих блискавиць, які викликав тільки він.

Неповторна жінка — неповторне її кохання...

...Вона несла людям «жайворонків» із запеченими мудрими побажаннями. Вчила їх прикрашати будні, любити одне одного, творити добро...